

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДОВИЩА ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Однією із визначальних характеристик людини як живої системи є її відкритість до впливів зовнішнього середовища. Філософами, психологами, соціологами і педагогами встановлений вибірковий характер сприйняття людиною впливів середовища (І.Бех, Н. Василенко, Л.Гумільов, В.Гмурман, І.Зверєва, О.Ковальов, І.Кон, Т.Кузнєцова, О.Кузьменко, Ш. Надірашвілі, Л.Новикова, Р.Овчарова, Ж.Піаже, Г.Пустовіт, С. Рубінштейн, Г.Саллівен, Н.Сарджвеладзе, О. Сухомлинська, Д.Фельдштейн та ін.), підкреслюється ймовірнісний характер взаємодії особистості і середовища, активна роль особистості в цьому процесі. Поняття середовище широке за обсягом, об'єднує сукупність зовнішніх умов, факторів і об'єктів, серед яких народжується, живе та розвивається організм. Феномен взаємодії - це феномен зв'язку, переходу, розвитку різних об'єктів під впливом взаємної дії один на одного та на інші об'єкти. Категорія "взаємодії" є однією із базових філософських, онтологічних категорій. Провідною характеристикою взаємодіючих сторін є активність, міра вияву якої різниться. В силу того, що активність характеризує обидві сторони взаємодії, то вони набувають якості суб'єктів взаємодії.

Активність людини реалізується на індивідному, суб'єктивному та особистісному рівнях. Індивідному рівню активності відповідають ті аспекти середовища, які релевантні біологічним потребам людини та її психофізіологічним операціональним можливостям. Активність на рівні суб'єкта включає в себе проблемні ситуації, тобто характеристики середовища, що сприяють гальмуванню актів імпульсивної

поведінки і актуалізації специфічного акту об'єктивації. Активність на рівні особистості спрямована на соціальні норми, очікування, інтерперсональні стосунки, таким чином особистісному рівню активності властива взаємодія з соціумом. Соціальний досвід, як продукт взаємодії особистості з оточуючим, завжди проектується власною індивідуальною активністю в цій взаємодії [1].

Виходячи із визначення середовища в педагогіці і психології, М.Хейдметс вніс суттєве доповнення. Він виділив поняття "світ" і "середовище", які не є тотожними. На його погляд, поняття "середовище" охоплює лише ту частину світу, з якою стикається суб'єкт, взаємодіє. Звернений до буття суб'єкта світ набуває якості середовища, проте себе в ньому не вичерпує. Середовище виконує роль посередника між суб'єктом і оточуючим його світом. Через перетворення середовища суб'єкт розширює межі світу і разом з тим самовдосконалюється [11]. Отже, середовище виступає як співвідносна категорія, що існує тільки у співвідношеннях "суб'єкт-середовище". Таке положення набуває методологічного значення, оскільки дає можливість пояснення існуючого розмаїття визначень і характеристик середовища.

Для сучасної науки властива диференціація середовища згідно різних підходів його дослідження. Найзагальнішим є поділ середовища на природне і соціальне. У соціологічному аналізі середовище розглядається передусім як соціальне середовище. Це поняття вперше з'явилося у роботах французького соціолога І.Тена, який визначав соціальне середовище як психічне, духовне, культурне та соціальне

оточення [10]. Теорія середовища, висунута І.Теном, визнавала людину глибоко залежною від оточуючого і тим самим заперечувала її моральну відповідальність. З 60-х років ХХ ст. проблема взаємодії особистості і соціального середовища викликала новий інтерес дослідників (Н.Сарджвеладзе, Ю.Сичов та ін.). До структури особистості в системі “особистість-соціум” Н. Сарджвеладзе включає: соціальний статус, самоствавлення, настанови на зовнішній світ. Самоствавлення і настанови на зовнішній світ виділяються з урахуванням їх когнітивної та емоційно-оцінної складових. Дійова сторона цих настанов виступає як відображення динамічних тенденцій особистості, що виявляються в активності [9]. Соціальне середовище породжує той або інший образ життя, який утворюють сукупність та специфіка суспільних відносин на певному етапі їх розвитку та відповідний образ мислення і поведінку. При вивченні умовних меж, динамізму, інтенсивності взаємодії соціального середовища з соціальними об'єктами, на думку Т.Кузнецової, слід урахувати: систему матеріальних елементів, включених у безпосереднє оточення особистості, що виявляють на неї постійний вплив; пропорції безпосереднього й опосередкованого спілкування, його інтенсивність, широту, спрямованість, що розглядаються у взаємозв'язку; обсяг груп та особистостей, які взаємодіють з особистістю, що вивчається; масштаб і глибину соціалізації особистості [4].

Зростання ролі соціального середовища і соціалізованої природи сприяє зміні співвідношення між спадковими і набутими механізмами регуляції поведінки людини в бік останніх у результаті зростання виховних можливостей соціального

середовища. У психології і педагогіці (Г.Андрєєва, Л.Виготський, Т.Кузнецова, Ю.Мануйлов, А.Петровський, В. Семенов та ін.) соціальне середовище розглядається з позицій інтеграції в ньому дитини та досліджується як суб'єктивно пережита дитиною об'єктивна реальність. За такого підходу набуває ваги те, що відношення дитини та зовнішніх умов її життя мають характер взаємодії. Відповідно до загальносоціальних і групових програм поведінки конструюються автономні особистісні регулятори поведінки, що дозволяють дитині визначати та вибирати саме ті способи поведінки, які позитивно “вписуються” в суспільну динаміку соціальних зв'язків і взаємодій. У цьому зв'язку слід згадати видатного філософа і педагога С.Гессена, який запевняв, що “тиск зовнішнього середовища повинен відповідати внутрішній силі опору зростаючої особистості дитини” [2, с.86].

Визнання вченими (М.Гамезо, Т.Кузнецова, А.Мудрик, Р.Немов, В.Панов, Г.Пустовіт, Т. Столярова, В.Ясвін та ін.) середовища як природного і соціально-культурного оточення зумовлює у вивченні взаємодії з ним людини врахування сукупності факторів. У вітчизняній і зарубіжній науці існують різні класифікації факторів. На наш погляд, найбільш повною, логічною і продуктивною для педагогічного вивчення є класифікація факторів соціалізації, запропонована А.Мудриком [7]. Умови, що складаються в мега, макро-, мезо- та мікросередовищі, детермінують розвиток особистості, сприяють її саморозвитку як на свідомому, так і підсвідомому рівнях. Узагальнимо теоретичні позиції вчених (М.Галагузова, А.Мудрик, Р.Овчарова та ін.) на проблему взаємодії дитини і середовища у вигляді таблиці (див.

Фактори соціалізації

Фактори	Зміст	Особливості впливу
Мегасередовище	Космос, планета, природа, світ	Формування видової ідентичності, процеси енерго-інформаційної взаємодії
Макросередовище	Країна, держава, етнос, суспільство	Формування етнічної ідентичності
Мезосередовище	Регіон, місто, село, субкультура	Формування стилю і образу життя, культурних стереотипів
Мікросередовище	Сім'я, школа, референтна група	Формування Я-ідентичності, статусно-рольового набору, забезпечення реалізації завдань розвитку

Як впливає з таблиці, мегафактори (мега - дуже великий, всезагальний) - космос, планета, світ. Це фактори, які певним чином, через інші групи факторів впливають на розвиток і соціалізацію всіх жителів Землі. Природне середовище або природа в широкому смислі - весь світ у всьому розмаїтті його форм (у такому значенні поняття природа стоїть поряд з поняттями матерії, універсума, Всесвіту); у загальноприйнятому розумінні - це сукупність природних умов існування людини та суспільства [12, с.529-530]. Досягнення наук про природу і людину у ХХ ст. (В.Бехтерев, В.Вернадський, П.Лазарєв, В.Набоков, А.Чижевський та ін.), здобуття нових знань дозволяє розглядати космос як мегафактор соціалізації, встановлювати залежність динаміки соціальних процесів від енергетичного впливу. Очевидно, що таке розуміння взаємовідносин природи і людини висуває на передній план відповідальність людини за свої дії, усвідомлення того, що людина (людство загалом) здатні змінити не тільки світ і землю, але й зруйнувати їх, знищивши й себе. Виникає необхідність відходу від логіки об'єкт-об'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин, згідно якої людина

розглядалась або об'єктом, який приймає впливи оточуючого світу, або як суб'єкт, який сам впливає та активно перетворює довкілля як споживач. Сучасний американський соціолог Р.Інглехарт обґрунтував гіпотезу про глобальну тенденцію переходу людства від матеріалістичних цінностей (орієнтація особистості або соціальної групи на економічну і фізичну безпеку) до постматеріалістичних (самовияв та якість життя). Головною детермінантою зсуву від матеріалізму до постматеріалізму виступає високий рівень економічної безпеки, досягнутий розвиненими країнами Заходу в повоєнний період. Відсутність необхідності постійної боротьби за економічне виживання, суттєве зниження ціннісної значущості останнього активізує потребу самоактуалізації особистості [3].

Макрофакторами (макро - великий) розвитку і соціалізації, слід уважати: країну, етнос, державу, суспільство. Країна як географо-культурний феномен - територія, що має певні межі та виділяється за географічним положенням, природними умовами. Географічні і кліматичні умови виявляють прямий або

опосередкований вплив на стан здоров'я, особливості життєдіяльності жителів, традиції виробництва і культури, народжуваність, густину населення. Специфіка географічного середовища формує фізичний тип людей, расові ознаки, демографічну структуру етнічної спільноти, регіональну специфіку, культуру, міжособистісні стосунки, образ життя. У процесі розвитку особистості формується національна самосвідомість, основи якої закладаються в дитинстві як усвідомлення сукупності своїх етнічних зв'язків і ставлень до них. Важливим індикатором етнічної самосвідомості виступає етнічна самоідентифікація, що включає уявлення про етноконсолідуючі та етнодиференціюючі ознаки, "образ" національного характеру та рідної землі. Згідно імпліцитних концепцій особистості і виховання визначаються позиції людини як об'єкта соціалізації, а також її суб'єктність і суб'єктивність. Сучасне людство різноманітне за складом, а більшість держав - поліетнічні, тому етнічні проблеми постають як пріоритетні в державній політиці, а проблеми культурної та етнічної ідентичності набувають ваги як складові шкільної соціалізації.

Мезофактори (мезо- середній, проміжний) або умови соціалізації великих груп людей, які виділяються: за місцевістю, типом поселення (регіон, місто, село, селище); за приналежністю до аудиторії тих або інших сіток масової комунікації (радіо, телебачення і т.ін.); за приналежністю до тих або інших субкультур. Кожна країна об'єктивно, у природно-географічному розташуванні, та суб'єктивно, у свідомості її жителів поділена на численні території - регіони. Регіон як частина країни є цілісною соціально-економічною системою, що має спільне економічне,

політичне та духовне життя, історичне минуле, культурну та соціальну своєрідність. Впливають на соціалізацію соціально-географічні особливості регіону (клімат, густина населення, рівень урбанізації, традиційні заняття жителів, засоби сполучення і т.ін.); соціально-економічні (типи та характер виробництв, перспективи розвитку, професійний склад жителів та їхній рівень життя, економічні зв'язки і т.ін.); соціально-демографічні (етнічний склад, статево-вікова структура, типи сімей, міграційні процеси). Історичні та культурологічні регіональні відмінності виявляються у властивих населенню звичаях, традиціях, обрядах, фольклорі, архітектурі, діалекті, стилі життя.

Суттєвим фактором впливу на соціалізацію і розвиток людини виступає тип поселення (місто, село або селище). Відмінності в соціально-економічних, соціально-психологічних, культурних і природних умовах життя міста і села виступають реальними передумовами для появи неповторних рис поведінки їхніх жителів, різного образу життя, що фіксує широкий діапазон індивідуальних і групових характеристик людського буття. Філософами, соціологами, істориками, географами, психологами (Т.Алексєєва, Ю.Абрамова, Т.Дрідзе, Г.Ковальов, І.Котова, А.Мудрик, Є.Шиянов та ін.) місто осмислюється як головний акумулюючий та інтегруючий фізичне буття, діяльність сучасної людини організм, що визначає тенденції розвитку суспільства. Міста утворюють не тільки природні та "рукотворні" складові (композиції вулиць, будівель і помешкань), але й сукупність соціальних, психологічних, економічних процесів, в які включені індивіди і групи в певному

концентрованому матеріально-просторовому середовищі. Місто як осередок культури (також просоціальних, асоціальних та антисоціальних явищ), своєрідне інформаційне поле та міський образ життя в цілому створюють простір для індивідуального вибору в різних сферах життєдіяльності, пропонують широке коло спілкування та різні поведінкові альтернативи.

Важливе вивчення феноменів, породжених містом. У самому визначенні міський (житель, міська дитина) закладений смисл особливого суб'єкта, особливих стосунків і водночас впливає проблема розкриття цих особливостей, а також того, чим вони обумовлені, яке значення мають в оцінці особистості та соціальної ситуації її розвитку. З таких позицій місто постає не тільки як соціальний простір життєдіяльності людини, умови її функціонування, які коригують і визначають розвиток, але й певний фактор, що надає розвитку власне міського змісту.

Дослідження того, яким чином соціальний досвід великих груп стає надбанням індивіда, неможливе без урахування такої важливої ланки в цьому ланцюгу як мала група, адже розвиток особистості детермінується процесом розвитку групи, в яку вона інтегрована. Дослідження доводять вирішальну роль впливу мікросередовища на формування особистості людини (І.Вачков, Я.Коломінський, Дж.Морено, А.Петровський, Т.Шибутані та ін.). Останнім часом у науковому обігу широкого вжитку набуло поняття мікросоціум (мікросередовище). На рівні мікросоціуму виділимо мікрофактори розвитку і соціалізації, тобто фактори, які виявляють безпосередній вплив на людей, що з ними взаємодіють, а саме: сім'я, групи дорослих і однолітків, різні суспільні, державні, релігійні, виховні організації.

Мікросоціум має функціонально-просторові характеристики (просторове розміщення в місті або селі, зв'язок з іншими районами, поселеннями, наявність або відсутність місця для ігор дітей); архітектурне планування; демографічні особливості (склад жителів, їхня етнічна приналежність, соціально-професійний і статеві-віковий склад, склад сімей); культурно-рекреаційна інфраструктура (наявність та якість роботи навчально-виховних закладів, кінотеатрів, клубів, музеїв, театрів, бібліотек). Сприятливість мікросоціуму для соціалізації дітей залежить від умов життя в ньому (соціально-економічних, соціально-політичних, соціально-культурних, демографічних, екологічних і т.ін.); можливостей задоволення дитиною потреб, наявними можливостями для розв'язання вікових завдань розвитку.

Підсумовуючи викладене підкреслимо, що взаємодія людини зі світом є тією сферою реальності, в якій “зовнішні причини діють через внутрішні умови” (С.Рубінштейн) і, водночас “внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і тим самим себе змінює” (О.Леонтьєв). Отже, не однобічність “дії зовнішнього через внутрішнє” або “дії внутрішнього через зовнішнє”, а взаємодія суб'єкта з середовищем (ситуацією) характеризує діалектично єдину детермінацію розвитку і соціалізації особистості. Виявляється значимим не тільки розмаїття впливів на особистість людини, але й її реакції на ці впливи, особливості здобуття соціального досвіду. Зовнішні впливи, в тому числі і педагогічні, набувають для дитини особистісного смислу, якщо вони детерміновані не тільки значимістю для соціального оточення, але й для соціального досвіду особистості. Духовне багатство людини залежить від

багатства її зв'язків з іншими людьми, її включення в соціокультурне середовище. Протиріччя і складності сучасності вимагають соціально-педагогічної і психологічної підтримки дитини, що передбачає врахування та вивчення всієї повноти

її взаємодії з середовищем, з різними структурами макро- та мікросоціуму з метою забезпечення гармонійного буття особистості як суб'єкта соціокультурного життя, а також освітньо-виховного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агафонов А.Г. Человек как смысловая модель мира.- М., 2000.- 167 с.
2. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию.- М.: Школа- Пресс, 1995.- 447 с.
3. Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества//Полис, 1997. – С.6-32.
4. Кузнецова Т.В. Оптимизация развития личности ребенка в условиях социально-культурной среды: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01.- М., 1999.- 154 с.
5. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології.- К.: ІЗМН, 1998.- 112 с.
6. Мануйлов Ю.С. Средовой подход в воспитании// Педагогика.- 2000.- №7.- С.36-42.
7. Мудрик А.В. Социальная педагогика.- М.: Академия, 1999.- 234 с.
8. Пустовіт Г.П. Психолого-педагогічні аспекти взаємодії особистості з навколишнім середовищем// Педагогіка і психологія.- 2000.- № 3.- С.53-59.
9. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой.- Тбилиси, 1989.
10. Соціологія: Курс лекцій /В.М.Піча, О.М.Семашко, Н.Й. Черниш та ін. За ред. В.М.Пічі.- К.,1996.- 344 с.
11. Хейдметс М. Субъект, среда и границы между ними// Психология и архитектура.- Таллин, 1983.- 148 с.
12. Философский энциклопедический словарь.- М.: ИНФРА – М., 2000.- 576 с.

Подано до редакції 05.04.06

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены особенности среды. Автором определены и раскрыты факторы социализации и развития личности и различные теоретические подходы в исследовании природной и социальной

SUMMARY

The article considers some particularities and different theoretical approaches to studies of natural and social environment. The author ascertains and reveals some factors of socialization and development of individual.